

## Tőry Kálmán feljegyzései

**T**őry Kálmán (1891–1975) királyi mérnök Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltárban őrzött hagyatékának rendezésekor került elő egy naplószerű bejegyzéseket tartalmazó, nehezen olvasható kéziratos füzet, amely rövid ideig tartó erdélyi tartózkodásáról tudósít.

Ez a beszámoló azért érdemel kiemelt figyelmet, mert feljegyzéseinek ideje a II. bécsi döntés következtében visszacsatolt észak-erdélyi területen bevezetett katonai közigazgatás időszakára esik. A szakirodalom egyöntetűen forráshiányt állapít meg a katonai közigazgatás történetére vonatkozóan, de ugyanígy kevés adatunk van Erdély II. világháború alatti vízügyi helyzetére is. Az írás erre az egy, levéltárunkban őrzött forrásra támaszkodik, ugyanakkor terjedelmi és tartalmi okok miatt nem törekszik annak teljes, napról napra való bemutatására. Kiemeli viszont a fontosabb vagy problémátikusabb részeket, s ismerteti a velük kapcsolatban felmerülő kérdéseket.

„Még néhány kollégáról szeretnék megemlékezni, olyanokról, akikről kevés vagy semmilyen emlék nem maradt az utókorra [...] Tőry a folyamszabályozás kiváló szakértője és a Duna hordalékváltozásának első tudományos kutatója, nálam vagy húsz évvel idősebb vízimérnök, számos jó tanácsot adott nekem a dunai vízlepcső tervezése idején” – emlékszik vissza kollégájára Mosonyi Emil. Életútját részletesen összefoglalják a róla készült megemlékezések mellett – Bogárdi János (1975); Lászlóffy Woldemár (1975); Károlyi Judit (2000) – a hagyatékában fennmaradt önéletrajzok is. Utóbbi esetében az a kéziratos önéletrajz érdemel kitüntetett figyelmet, amelyben csak 1940-ig, de igen kimerítően ismertetik munkásságát.

Tőry 1891-ben született Budatétényben Tőgl Kálmán néven. 1914-ben, alig-hogy mérnöki oklevelét megszerezte, s elhelyezkedett a Budapesti Folyammérnöki Hivatalnál, katonai szolgálatra hívták be a cattarói vártüzérezredhez. Leszerelését követően 1923-ig a Földművelésügyi Minisztérium Vízügyi Műszaki Főosztályán dolgozott, a Dunán és a Rábán végzett mederfelvételi munkálatokat. 1923-ban adjunktusnak nevezték ki a Műegyetem vízépítési tanszékére. Az oktatás mellett a vízépítési laboratórium megszervezésében és működésének elindításában is közreműködött. 1926–1939 között a Győri Folyammérnöki Hivatalnál dolgozott, 1934-től a hivatal vezetőjeként, s nevét ugyanebben az évben – az 1933-ban megjelent ún. névmagyarosítási rendelet értelmében – változtatta *Tőglről Tőryre*.

Talán ki lehet jelenteni, hogy életének egyik legkiemelkedőbb és legeredményesebb szakasza a Győri Folyammérnöki Hivatalnál töltött időszak. Ekkoriban elsősorban a Felső-Duna szabályozásával foglalkozott, és új kisvíz-szabályozási rendszert dolgozott ki. Az ő nevéhez fűződnek a Felső-Duna mellékágaiban végzett első hordalékmérések. Ez a pozíció az építések és a tervezések irányítása mellett az illetékes csehszlovák szervekkel való folyamatos kapcsolattartást is megkövetelte (így a Magyar–Csehszlovák Közös Műszaki Bizottság ülésein való részvételt is). Ezt

követte 1939-től a Győri- és a Nagykanizsai Folyammérnöki Hivatal vízépítési kerületi felügyelői teendőinek ellátása a Földművelésügyi Minisztérium Vízügyi Műszaki Főosztályának megbízásából. Életútja rövid, de szintén igen jelentős állomása volt a Vízrajzi Intézet igazgatói pozíciójának betöltése (1940–1943), ekkor a vízrajzi megfigyelő és előrejelző szolgálatot fejlesztette. Az árvízvédekezésben is aktív szerepet vállalt, s ezzel összefüggésben javasolta a dunai jégtörő hajópark létrehozását. Az előzőekben felsorolt tevékenységét a hagyatékban fennmaradt előadások, tanulmányok kéziratai, valamint a Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltárban őrzött Győri Folyammérnöki Hivatal és a Vízrajzi Intézet fondja is dokumentálja. 1943-ban a Földművelésügyi Minisztériumban a folyammérnöki ügyosztály vezetője lett. Az 1945-től 1949-ig tartó időszakot olyan munkák fémjelzik, mint a Dunavölgyi Lecsapoló Társulat Északi övcsatornája építésének irányítása, a magyar Duna-szakasz részletes felmérése és mélységvonalas medertérképének elkészítése. 1949-ben az Országos Vízgazdálkodási Hivatal Folyamszabályozási osztályán kapott állást, majd a Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium Árvízvédelmi és Folyamszabályozási Főosztályán szakértőként, ezt követően az Országos Vízügyi Főigazgatóság Vízrendészeti Osztályán csoportvezetőként tevékenykedett. 1958-ban a Duna Bizottság műszaki osztályának főmérnöke lett. 1960-as nyugdíjba vonulását követően is aktív maradt: a VITUKI megbízásából kutatómunkákat végzett, lefordította Huszár Mátyásnak a Körösök szabályozására vonatkozó kéziratban fennmaradt munkáját. 1974-ben a Dunát a forrásvidéktől egészen a torkolatig beutazta, hogy az 1952-ben megjelent *A Duna és szabályozása* című művének második, bővített kiadásának megírásához összegyűjtse a szükséges adatokat. A kötet kiadásában 1975-ben bekövetkezett halála akadályozta meg.

A fent ismertetett adatok egy jelentős életút fontosabb állomásait mutatják be. A levéltárban őrzött hagyaték egyes iratai számos érdekes részlettel egészítik ki mindezt. Ilyen például a hagyatékban a Földművelésügyi Minisztérium Igazolóbizottsága által lefolytatott igazoló eljárás iratanyaga (jegyzőkönyv, nyilatkozatok, fellebbezések) s a jelentős mennyiségű kéziratos dokumentum. Utóbbit nem pusztán a fentebb említett előadások, tanulmányok kéziratai alkotják – bár ezek vannak többségben –, hanem naplószerű bejegyzések is. Több jegyzetfüzetében írta le napról napra (sokszor zavarba ejtő részletességgel) külföldi utazásait, amelyek egy része hivatalos kiküldetés volt. Ezen jegyzetfüzetek egyikében szerepel az 1940-es erdélyi kirendelése is. Ebben 44 oldalon keresztül, dátum szerint haladva, a helyszíneket is megnevezve írja le sokszor nehezen olvasható feljegyzéseit (olvashatatlan szövegrész esetében az alábbi jelet használom: <...>). A füzet mellett csak az 1940. évi zsebnaptárában írt erdélyi utazásáról, ez utóbbi azonban – egy-egy személy pontos nevén kívül – nem szolgáltat új információval. A kirendelés okáról egyedül bővebb kéziratos önéletrajza adott támpontot: „Amikor 1940-ben az erdélyrészi területeket visszacsatolták, az 1. számú közigazgatási hadsereg parancsnokságához engem rendelt ki a miniszter vízügyi szakértőként. Ebben a beosztásban alkalmam nyílt végre megismerni az illetékes erdélyrészi területeket, Erdély szépségét, természeti,

földrajzi, geológiai és hidrológiai viszonyait. Alig két hónapi <...> szolgálat után a minisztérium visszarendelt [...]” A visszarendelés oka a Vízrajzi Intézet élére való kinevezése volt.

Önéletrajzában két figyelemreméltó s egyben problematikus adat is van, ami tisztázásra szorult: az „1. számú közigazgatási hadsereg parancsnoksága” és a „vízügyi szakértő” megnevezések. A jobb átláthatóság kedvéért először érdemes áttekinteni a II. bécsi döntés eredményeként megszülető, átmeneti erdélyi berendezkedést.

A visszacsatolt erdélyi területeken a polgári közigazgatás bevezetését megelőzően az azt előkészítő katonai közigazgatást vezették be, amely hivatalosan 1940. szeptember 5-től november 26-ig tartott. Egy ilyen átmeneti állapotnak a kialakítása sosem volt zökkenőmentes, hiszen rendkívüli körülmények között, gyorsan kellett garantálnia a polgári közigazgatás és a polgári élet menetének visszaállítását. Észak-Erdélyben – hasonlóan a felvidéki és kárpátaljai előzményekhez – a katonai közigazgatás felépítése három fokozatú igazgatási rendszert követett. Első fokon a járási vagy a megyei városi katonai parancsnokság állt. Előbbi parancsnoka a polgári közigazgatás főszolgabírójának, utóbbi a megyei jogú városok polgármesterének a szerepét követte. De mindkettő jóval tágabb hatáskörrel rendelkezett, a másodfokú vármegyei katonai parancsnokságnak alárendelve. Utóbbi vezetője az alispáni szerepkört jelentette, ugyancsak bővebb feladatkörrel. A harmadfokú közigazgatási hatóság vezetője a hadseregpáncsnok feladatát a hadsereg katonai közigazgatási csoportja útján látta el, egy katonai és egy polgári csoport segítségével. A vármegyei szint mellett a négy törvényhatósági jogú város (Nagyvárad, Szatmárnémeti, Kolozsvár és Marosvásárhely) közvetlenül a harmadik szintnek volt alárendelve. Legfelső szinten a Honvéd Vezérkar főnöke állt, aki a Fővezérség Szállásmesteri Csoportja által érvényesítette rendelkezéseit, s ez felügyelte a három hadsereg katonai közigazgatási csoportját. A honvédség mind a három hadserege bevonult Észak-Erdélybe. Az 1. Marosvásárhelyen, a 2. Kolozsváron, a 3. pedig Szatmárnémetiben állította fel a parancsnokságot. Október 2-től (más adatok szerint október közepétől) már csak az 1. hadsereg kolozsvári székhelyű katonai közigazgatási csoportja látta el az egész terület közigazgatásának irányítását. Így Tóry megfogalmazása, vagyis az „1. számú közigazgatási hadseregpáncsnokság” minden bizonnyal elírás.

Mindegyik szint nagyobb hatáskörrel egészült ki, mint amivel polgári közigazgatási megfelelője rendelkezett. Meg kell említeni, hogy a szinteken felfelé haladva a katonai igazgatás mellé kirendelt polgári gárda – ellensúlyként, hogy a döntések szakszerűek és törvényesek legyenek – mindig bővült egy-egy újabb szakközeggel és közigazgatási előadókkal. A harmadik szintnek, a hadsereg katonai közigazgatási csoportjának a közigazgatási személyzetét egészítette ki a vízügyekért felelős előadó.

Felmerül az a kérdés is, hogy Tóry – aki magát önéletrajzában vízügyi szakértőnek nevezi – megegyezik-e a vízügyi feladatok ellátásáról gondoskodó előadó személyével? A válasz: igen. A „vízügyi szakértő” kifejezés ugyanis nem ismert a katonai közigazgatás egyik szintjén sem. Ahogy az „1. számú közigazgatási hadseregpáncsnokság” esetében elírással számolhatunk, ez a „szakértő” esetében is

fennállhat. A napló időintervalluma arra enged következtetni, hogy Tőry az október közepi összevonást követően egy ideig még betöltötte az előadói pozíciót (a feljegyzések az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportjánál töltött időszakot dokumentálják a legjobban).

Karay Kálmán *Katonai közigazgatásunk vázlat*a (1943) című munkájában az alábbiakban határozta meg a vízügyi előadó feladatkörét: „A vízügyi igazgatás első tennivalója a különféle vízművek megőrzése. A vízi társulatok a katonai közigazgatás által kirendelt biztos vezetése alatt tovább működnek. Az árvédelemhez szükséges anyagokat és eszközöket készenlében kell tartani és a hiányokat pótolni kell. A folyók, patakok, csatornák medrében keletkezett akadályokat – ha kell – robbantással is el kell távolítani. A megkezdett, de félben maradt vízi munkálatokat folytatni kell.”

Tőry szeptember 13-ai bejegyzése szerint a következőkre kellett választ találnia: „Meg kell tudnom, van-e vízügyi hivatal [...] Meg kell tudnom, vannak[-e] ármentesítő, vízrendező v. [vagy] vízhasznosító társulatok? (1.) Meg kell tudnom, vannak-e vízi mérnökök <...>, műszaki személyzet (2.) [...] Megtudni, mekkora a marosvásárhelyi vízmű, (3.) hol van a vízkivételi mű, kell-e azt őriztetni, mekkora a vízkivétel, <...> van-e völgyzárógát, duzzasztómű, vízfő, csatorna, villanytelep, ezekről terv. Szolgálati szabályzat. Vannak-e egyéb vízművek, melyek megromlása a köznek árthat (4.) Hol vannak vízmércék, kik kezelik, hová jelentik a vízállásokat (5.) Vannak-e vízimalmok (6.) Vízellátás <...> forrásfoglalás, szolgálati medencék, víztornyok, szennyvíztisztítók. (7.)”

A Karay által felsorolt feladatok konkrét intézkedések megtételére utalnak, Tőry feladatai ezzel szemben inkább pusztán helyzetfelmérésnek tűnnek. Kapcsolódási pontokat a vízművek, a társulatok és a munkálatok szükségessége jelentenek – akár csak felmérésről, akár tényleges cselekvésről volt szó. (Mint fentebb említettem, nem célom a teljes forrásközlés, s területi okokból adódóan a fenti kérdésekre adott azon válaszokat, amelyek csak minimális információval szolgálnak – például a malmok esetében, ahol csak megnevezi őket, így többek között Hügel Lipót malmát Radnótfáján, vagy a sáromberkei Teleki-malmot – vagy zavarosak – például a halászat – nem tárgyalom.)

Térjünk vissza a Tőry által megfogalmazott első három kérdésre, amely – a vízügyi hivatal megléte, a személyzet, a társulatok – azaz a vízügyi szervezetet érinti. Ebből adódóan az első felvetődő probléma az erdélyi területek vízügyi igazgatásához kapcsolódik. A nehézség abból adódik, hogy Erdély Trianon előtti vízügyi szervezetről, gazdálkodásáról többet tudunk, mint a két világháború közötti román vízügyről. A román vízügyi szervezetnek az áttekintésekor figyelembe kell venni azt, hogy a románok mit örökölték a magyar vízügyi szervezetről, s abból mit tartottak meg.

Tőry erdélyi tartózkodása alatt többször is említette a kultúrmérnöki hivatásokat, s az általa leírt feladatok körbejárása is elsősorban a kultúrmérnöki tevékenységhez kötődő vízrendészeti munkák (többek között patakszabályozás, medertisztogatás és rendezés, lecsapolás) és a vízhasznosítási munkák (öntözések, halászat, vízerő-hasznosítással kapcsolatos munkálatok) irányításával függött össze. Az 1879-

es, Kvassay Jenő szervezte, több átalakítást átélt kultúrmérnöki szervezet 1909-ben nyerte el végső formáját, amit Trianonig meg is őrzött. Az ekkor működő 19 hivatal között számos erdélyi, illetve kelet-magyarországi székhellyel rendelkező szerepelt (Kolozsvár, Nagyenyed, Brassó, Nagyvárad, Nagyszeben, Máramarossziget). A magyar vízügyi szervezet keretei részben a trianoni határrendezés után is megmaradtak. Dóka Klára (1980) például megállapította: „Nagyváradon, Kolozsvárott, Máramarosszigeten [...] a román fennhatóság alatt, a két világháború között működtek kultúrmérnöki tevékenységet ellátó hivatalok.” A konkrét megnevezés hiányából arra is lehet következtetni, hogy ezek a hivatalok ilyen jellegű tevékenységet is elláttak. Minden bizonnyal a kultúrmérnöki hivatalok Trianont követően egy ideig még fennálltak, erre enged következtetni az is, hogy az Oltra tervezett vízierős villanytelep létesítését megelőző helyszíni tárgyalásokra 1921-ben a brassói kultúrmérnöki hivaltól érkeztek ki szakemberek.

Tőry, amikor a vízügyi hivatal meglétéről érdeklődött, az alábbi választ kapta: „Nyáradi városi kataszteri műszaki tisztól annyit sikerült megtudni, hogy vízügyi hivatal itt nincs. Az egész kerületben (Maros–Torda, Csík, Háromszék, Udvarhely, Beszterce) nincs egy sem. A vízügyi hivatal Nagyszebenben volt, onnan áthelyezték Gyulafehérvárra.” A műszaki személyzetre pedig: „A vármegyénél volt Serviciul Technik, mely az államépítészeti hivatalt helyettesítette, de vízi dolgokat is végzett.” Ismeretes, hogy Trianon előtt Nagyszebenben volt kultúrmérnöki hivatal, viszont Tőry későbbi bejegyzése az átköltöztetett hivatalt vízépítési hivatalnak hívja. A „serviciul technik” a megyei prefektúrák technikai ügyosztályai voltak.

Ismert a kolozsvári Vízügyi Igazgatóság megléte is (Directiunea Serviciului Hidraulic), és ekkor kezdtek hozzá a Román Királyság első vízjogi törvényének megalkotásához. Ennek végrehajtására azonban politikai okok miatt nem került sor, s csak 1925-ben, a szintén akkor elkészült – a vízjogi törvénnyel összefüggő – energiatörvénnyel együtt jelent meg. További jogi keretek meglétét bizonyítja, hogy az 1940. évi *Vízrajzi Évkönyv* arról tudósított, hogy Racsov István okleveles mérnök lefordította a román vízitársulatokra vonatkozó törvényt.

Jobban ismert a két világháború közötti magyar–román, illetve határközi együttműködés. A két fél együttműködését elősegítette annak a fontos ténynek az elismerése, hogy a vízrendszerek megosztása számos probléma forrása lehet. (Ezzel a veszéllyel elsősorban a Tisza esetében kellett számolni, melynek a sokkal csapadékosabb hegyvidékre eső vízgyűjtő területe az országhatáron kívülre került). Magyar kezdeményezésre a trianoni békeszerződés III. fejezete olyan vízügyi rendelkezésekkel is foglalkozott, amelyek ezt az új helyzetet próbálták orvosolni. Ennek következményeként jött létre a Népszövetség felbomlásáig működő Állandó Vízügyi Műszaki Bizottság (CRED). Ebbe nem csak a román, hanem az összes határos, területileg érdekelt állam delegált képviselőt, s legfontosabb célja az egységes vízrendszer fenntartásának biztosítása volt. Az 1925-ös Körös-vidéki árvíz hívta életre (a CRED szabályzatának megfelelően) a magyar–román vegyes bizottságot, amely az okok kivizsgálása után hozzálátott a lassú, olykor nem feszültségmentesen zajló védekezési munkákhoz.

A megosztottság a társulati szervezetet is érintette. Nem egy társulat teljes egészében határon túlra került, vagy pedig a határrendezés következtében megosztottá vált. Ez egyaránt érintett ármentesítő és vízhasználati társulatokat. Tőrynek a kiküldetése során ezen társulatok meglétével is kellett foglalkoznia. Meghaladná írásom kereteit az idevágó társulatok és munkáik ismertetése, ezért annak ellenére, hogy Tőry többet is megemlít, csak az a kettő kap kiemelt figyelmet, amelyekkel ő is többet foglalkozott. A Kovászna-pataki társulatról szóló feljegyzés igen értékes forrás, hiszen viszonylag kevés adatunk van róla. A szeptember 24-i napnál a következő bejegyzés áll: „Nagyborosnyó. A községi bíró, Kökössy, a Kovásznapatak vízrendezési társulat munkálatairól nem tudott felvilágosítást adni, csak annyit tudott, hogy a románok alatt nem működött, de Konya mérnökhöz utasított. Konya egy 78 éves öregúr, aki a Máv szolgálatában állott, s most jómódú gazdálkodó N.Borosnyón. Elmondta, hogy a társulatot meg a háború előtt megalakították, de nem működött akkor sem, a románok alatt sem. [...] Tudomása szerint mintegy 110000 K-ra (koronára) voltak a munkálatok előirányozva. Az államtól kértek kb. 100000 K támogatást, 10–15 000 k-t az érdekeltég össze tudott volna hozni. A dolog nem sikerült, a pénz körül nehézségek voltak, majd jött a háború, aztán a román uralom. A románok nem voltak hajlandók áldozatot hozni a szintiszta magyar vidék érdekében. Közölte még, hogy a társulatról Zajzon Géza volt magyar kultúrfőmérnök tudna részletesebb felvilágosítást adni, aki tudomása szerint Brassóból átjött Sepsiszentgyörgyre. De hogy átjött-e már, vagy még Brassóban van, azt nem tudta.” Majd a szeptember 25-i tovább részletezi: „[...] Kovászna-patak szabályozása, terve és iratai 2146/1913 sz. a. (alatt) a vármegye vízikönyvében megtalálható. [...] Költségelőirányzata 90 000 K melyet a FM. 72,724/1913 hagyta jóvá. A munkákat a világháború miatt megkezdeni nem lehetett. A román uralom alatt a szükséges költségfedezetet nem bocsátották rendelkezésre, mert szintiszta magyar vidékről volt szó. A munkálatokhoz jelenleg 80 000 P (pengő) kellene [...] A munka megindításához 20000 P is elég lenne. Minden hónapban további 20–25000 P-vel 3–4 hónap alatt be lehetne fejezni. A munkát feltétlenül még az év folyamán el kellene kezdeni, hogy már a tavaszi nagyvizeket levezesse, vagyis tavasszal már éreztesse javító hatását. [...] A költségek egy része kölcsön alakjában is adható [...] Ebből adjon 10000 P-t a szociális alap, további 20000 P-t adjon két részletben a fővezérség, 10 ezer P-t pedig ugyancsak két részletben a F.M. A munkálatokat Zajzon Géza vezetné.”

Ez több szempontból fontos forrás, de nem árt kellő fenntartással kezelni. A társulatra az 1913-as és 1941-es *Földművelési Értesítő* hasábjain, továbbá a *Budapesti Közlöny* 1941-es számában találunk adatot. Mindegyiknél egyhangúan „Kovászna patak vízhasználati társulat” név alatt szerepel, nem pedig mint vízrendezési társulat. Előbbi a társulat alapszabályainak becikkelyezéséről ír (71 140/1913). A társulatot 1941-ben a földművelésügyi miniszter felügyelete alá vonták, s ugyanebben az évben a társulat ügyeinek igazgatására a földművelésügyi miniszter kirendelte miniszteri biztosnak dr. Bagoly Bélát, a kovásznai járás főszolgabíróját.

1940. október 11-én Tőry már Szatmárnémetiben járt, ez a város a Tisza–Sza-

mosközi Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat székhelye is volt. Ennek a társulatnak a története sokkal jobban dokumentált. Területi illetékessége Szatmár és Ugocsa vármegyékre és a Tisza-Szamos zugra esett. Az első világháború alatt a tervezett Túr csatornának csak egy 4 km-es szakasza épült ki (Tiszapéterfalvától Csoma községig), a további munkálatokat igencsak megnehezítette, hogy a társulat illetékességi területe három állam fennhatóságára alá tartozott. Az alsóbb fekvésű magyar terület védelme nagyban függött a román fél társulati munkájától. A Túr 1927-ben indított szabályozási és vízrendezési munkáit 1930-ban sikerült befejezni, ezek után már csak kisebb, másodrendű munkákkal kellett foglalkozni.

Tőry beszámolója az idevágó helyreállítási munkákról nehezen olvasható, viszont két érdekes, meg nem valósult, kevésbé ismert tervet közölt. A Sárköz–Terebesi (Túrterebes) vízcatorna és töltés kapcsán csak a terv hiányáról, illetve szerepéről írt, ez a magasabb területről érkező vizek lezúdulását akadályozná meg. Ugyanitt említett egy másik elképzelést is: „Túr–Hodosi csatorna. A Turc a Hodosig menne s a Hodos vizét vezetné a Túrba. A Batár völgyét szabadítaná meg a külvizektől.” Tőry továbbá azt is közölte, hogy terv itt sem áll rendelkezésre, de a munka így is várthat magára, mert előtte még a Túr jobb parti töltését szükséges kiépíteni.

A további feljegyzések a társulatokhoz kapcsolódó munkákról – például az öntözésekről, a medertisztogatásról – elég zavarosak és nehezen olvashatóak, így például a Sebes-Körös öntözési tervére vagy a Dragán patak pataktisztogatására vonatkozó adatok. A m. kir. földművelésügyi miniszter 217.050/1940. F.M. számú rendelete, amely rendelkezett a Nagyvárad, a Máramarosszigeti, a Kolozsvári, a Marosvásárhelyi és a Csíkszeredai Kultúrtechnikai Hivatal és a Szatmárnémeti Folyammérnöki Hivatal felállításáról, egyúttal a hatáskörükbe is utalta a társulatok feletti felügyeletet.

Trianonnal az ország vízerőinek meghatározó része is határon túlra került. Bogdánfy 1914-ig bezárólag 72 elektromos vízerőtelepről írt. Fontosságukat mutatja, hogy Tőry ezeket írta le a legrészletesebben, s különösen nagy figyelmet szentelt a marosvásárhelyi vízműnek. Marosvásárhely kedvező közlekedéscsoporthoz tartozó adottságai és gazdasági környezete, továbbá a Földművelésügyi Minisztériummal ápoltságát is elősegítette az urbanizáció folyamatát, s ennek következtében a korszerű közművek kiépítésének igénye is megfogalmazódott. A vízvezeték-hálózattal ellátott vízmű ügye jó tíz évnyi huzavona után, 1901-ben látszott fellendülni. 1908-ban a vízmű már működőképes állapotban volt, ugyanakkor még folytak az utómunkálatok. Lászlóffy Woldemár közlése szerint a vízművet 1914-ben helyezték üzembe. Tőry marosvásárhelyi vízműről szóló feljegyzései nemcsak a legrészletesebbek, hanem a leghosszabbak is a füzetben. Ez különösen fontos forrás, hiszen jelentős és részletes leírást ad az általános műszaki adatokon kívül a vízmű akkori állapotáról is, s a helyreállítani kívánt elemeket is megnevezi.

A hat oldalasnál hosszabb leírásból a terjedelme és az ismétlések miatt csak a fontosabbakat emelem ki itt: „IX.14. A városi irattárban kerestem a vízierőtelep engedélyokiratát és a mellékelt terveket. A levéltárnoktól azt a felvilágosítást kap-

tam, hogy a tervek Pop mérnöknél vannak, s majd felhozzák nekem. [...] IX. 16. A vízerőtelep terveit átnéztem. Sajnos a legfontosabb, a műszaki leírás, valamint az engedélyokirat hiányzik. A vízmű 900 LE de csak 600 LE átlagos teljesítménye van. Kiegészíti a hőerő telepet. Van duzzasztóműve, vízkivétele, zsilipje, felvízcsatornája, turbinatelepe, alvízcsatornája. Az esés kb. 4,5–5m. Vízemésztése kb. 10 m<sup>3</sup>. [...] Délután megtekintem a vízerőtelepet. Pop Konrád gépészmérnök és <...> György gépész kíséretével. A turbinateleppel kezdtem, innen a felvízcsatorna mentén felmentem a duzzasztóműhöz. A vízerőtelep a Maros vizét használja ki. A duzzasztómű a Maros folyót 3 nyílással zárja el [...] Az üzemvíz a vízkiviteli zsilipen át az oldalszatornán jut a turbinatelephez. [...] A turbinatelepe három vertikális tengelyes Francis turbinából áll, mely kúpkerék <...> csatlakozik a vízszintes tengelyű generátorokhoz. A turbinatelepe alul és felül betétgerendákkal lezárható. [...] A turbinák teljesítménye egyenként 600 LE, mivel azonban az egyik tartalék <...> mint szerepel, a maximális teljesítmény 1200LE = 900–930KW. A turbinatelephez csatlakozik az alvízcsatorna, mely 300 m hosszúság után a Marosba vezeti vissza a fáradt üzemvizet. Torkolatánál van az I. rendű állami vízmérce.” A tervekről annyit mégis lehet tudni, hogy 1904–1907 között az Országos Vízépítési Igazgatóság Közegészségügyi Mérnöki Osztálya által végzett kutatások és előtanulmányok befejezése után Joó István segédmérnök elkészítette a műszaki leírást. A terveket 1907-ben a nagyenyedi kultúrmérnöki hivatalhoz küldte, amely megadta a vízjogi engedélyt, a kivitelezést pedig Fekete Ödön mérnök és Bustya Lajos építési vállalkozó végezte.

A rendszeres karbantartás elmaradása és az árvizek következtében a vízmű jelentősen rongálódott: „A városnak a vízmű (vízellátás) kijavítására tervei vannak. Meg is kezdték, de a román rezsimváltozáskor (38) abba maradt. [...] A megkezdett munka a félbehagyása következtében tönkre ment, de anyagok még megvannak [...] A vízerőtelepnél szükséges javítások: a duzzasztómű tutajsurrantójának pallóbélését a legutóbbi jégzajlás erősen megrongálta. Úgy a fenékpallók, mint az oldalszatornák nagyrészt kicserélendők. A duzzasztómű jobb parti lejáró lépcsője átépítendő. A vízkiviteli zsilip és a <...> közti előmedence erősen feliszapolódott, a teljesítmény fokozása céljából ez az iszaplerakódás eltávolítandó. [...] Az oldalszatorna fakorlátja több helyen hiányos. Balesetek elkerülése céljából sürgősen kijavítandó. Úgy a javításokat, mint az iszapeltávolítást legcélszerűbb lenne a legközelebbi őszi kisvíz idején elvégezni. [...] A javítási költségek a bevételekből fedezetet találnak. Legfeljebb arról lehet szó, hogy a javításra az üzem kölcsönt kap s azt a bevételekből néhány év alatt törleszti. [...] A városi üzemek vezetősége utasítandó volna, hogy a helyreállítási munkálatokhoz készítsen költségelírányt, előterjesztést, s ezt a városi katonai parancsnokság útján okt. 1-ig terjessze elő. [...] Komolyabb javítás a vízerőtelepen már évek óta nem történt.” A jégzajlásra kívül az elhanyagoláshoz nagymértékben hozzájárult a vízmű költséges fenntartása, ami a magas vízdíjakat is indokolta (építések az addigi legnagyobb költségvetésű vízmű volt).

A hely őrzésének a szükségessége stratégiai helyzetéből fakadt. Erről Tőry így írt: „A turbinatelepe őrzéséről az iparügyi előadó gondoskodott. A duzzasztómű

ugyancsak őrizésre szorul. [...] A délelőtt folyamán nálam járt Pop Konrád mérnök. Közölte, hogy őrséget csak hétfőn kap. [...] Felkeresett <...> Ödön hadnagy a városban levő üzemek katonai ellenőrzője. Közölte, hogy őrséget csak hétfőn tud a duzzasztóműnél felállítani, de még ma felállít nemzetőröket a duzzasztóműnél. Egyet a mű baloldali, másikat annak jobboldali végén.” A katonai közigazgatási parancsnokságok közbiztonságai szerveik útján jártak el, de a honvéd alakulatokra is számíthattak. Így például a 101. és a 104. hadtápaszlóalj (az előbbi Beszterce–Naszód és Maros–Torda vármegyékben, az utóbbi Székelyföldön) működött közre, többek között a műtárgyak, így a vízi objektumok őrzésében is.

Szeptember 18-án került sor a szászrégeni vízerőtelep meglátogatására. Hasonlóan a marosvásárhelyihez, Tőry a műszaki adatok mellett a károkat közli, és helyrehozatali munkákat irányoz elő, igaz, jóval kevesebb információt közöl. A vízerőmű adatai jól feldolgozottak (BOGDÁNFY, 1914), s azon túl, hogy némi csúszás van a Bogdánfy által közölt értékekhez, adatokhoz képest, csak a kárfelmérés, illetve az előírányzott javítások szolgálnak új ismeretekkel. Rövid, de annál fontosabb Balás Ernő kultúrmérnökkel való találkozása, aki október 14-én „átadta egy leírását a szotyori Olt vízerőről, továbbá egy tanulmány ismertetését a Csík megyében végzendő kultúrmérnöki dolgokról”.

Balás Ernő jelentős személyisége a műszaki és politikai életnek, akinek elsősorban a szövetkezeti mozgalomban kifejtett tevékenysége jelentős. Szövetkezeti keretben képzelte el megvalósulni az Oltra építendő vízerős villanytelepet, melynek tervei nagy részét maga készítette. A tervezett 1200 lóerős vízmű az Olt folyó szotyori szakaszán épült volna meg, amelyet megelőzőt volna egy kb. 10 km-es csatorna kiépítése is, amelynek Gidófalvánál lett volna a vízkivételi pontja. A tervezett vízerőmű számos akadály miatt nem valósult meg, annak ellenére sem, hogy a román vízjogi törvény 1925-ös megszületése következtében a kellő jogi keretek is megteremtődtek. Hasonlóan akadályokba ütközött a Dragán patak vizét kihasználó vízerőmű terve is, amelyre Tőrynél a már említett zavaros nagyváradi feljegyzésnél találunk említést. A meg nem épült vízmű – amely iratainak egy része levéltárunk őrizetében van – „örököse” lehet az 1979-ben üzembe állt jádremetei erőmű, amely tápláló vízfolyásának a Dragán van feltüntetve.

Az elkövetkező években – a háborús körülményekből fakadóan – a javítási munkákból semmi sem valósult meg. A vízerőműveknél egy fokkal hálásabb volt a vízmércék helyzete. Szerepüket az 1940-es katasztrofális árvízhelyzet „felértékelte” (s a háború alatt átmenetileg a vízügy is kellő teret kapott), hiszen a vízrajzi árvízvédelmi megfigyelő-rendszer megfelelő kialakítása a sikeres árvízvédekezés egyik alapköve. A Duna-medencében 1924-ben felállított nemzetközi vízjelző szolgálatba a szomszédos államok is bekapcsolódtak, ennek ellenére a visszacsatolt részekén akadtak problémák.

Tőrynek arra kellett választ találnia, hogy „Hol vannak vízmércék, kik kezelik, hová jelentik a vízállásokat?” Több vízmércét is megnevez: a marosvásárhelyi vízerőtelep alvízcsatornájánál levőt, és a Disznajó, Gödemesterháza, Gyergyóreme-

te, Réty, Székelyudvarhely, Sóváránál a Kisküküllőn, Csíkszentkirály helyeken felállítottakat.

A legrészletesebb tudósítás ismételten Marosvásárhelyről szól, szeptember 14. és 16. között: „IX. 14. Délután 4 órakor kimentem a vízerőtelep alvízcsatornájánál levő vízmércéhez. Megtudtam, hogy a vízmércejegyző Truca Gyula nyugdíjas városi szolgál. [...] Behívtam magamhoz s kikérdeztem a vízmércére vonatkozólag. A vízmérce I. rendű állami vízmérce. A vízerőtelep alvízcsatornájának torkolatánál áll a jobbparton. A vízmérce alsó része (-60 cmtől lefelé) hiányzik; átfestésre szorul. Trucza nyug. városi segédhivatali aligazgató 1924. óta olvassa le a vízállásokat, s azt 1940. IX. 5-ig végezte. A leolvasásokat bevezeti a vízálláskimutatásba, 1 példányt magánál tartott, 2 példányt Gyulafehérvárra küldött a vízépítési hivatalba. Mindennap táviratoz Bukarestbe. Román távirati <...> nála vannak. Fizetése a vízmérce leolvasásért havi 500 lei volt. Fizetését az államtól kapta. Román nyelvű vízmérce szabályzata van. IX. 15. Dél előtt a vízmérceleolvasótól átveszem a vízmércére vonatkozó távirattömböt, vízálláskimutatások, vízmérceszabályzatot, stb. Előterjesztést tettem Trucza további id. megbízására [...] Délután bekértem a vízmércejegyzőt s közöltem vele további megbízását, egyben kioktattam teendőiről. Tudomásul vette, hogy fizetését utólag  $\frac{1}{4}$  évenként fogja kapni [...] IX. 16. A vízmérce leolvasás megkezdődött, ma kaptam az első jelentést. [...] Megjelent nálam <...> Károly ny. városi mérnök is, több felvilágosítást nyújtott a munkálatokról. Szerinte a vízmérce 0 pontjának magassága <...> 307.79 m. Míg Trucza feljegyzései szerint 317.00 m. Fekete-tenger felett. A legkisebb vízállás -60m, de ez a leolvasás ma is megvolt. Tehát bizonyára lesznek kisebb vízállások is. A max leolvasás 1913-ban +295 cm volt. A nagyvizek tavasz végén, valamint nyáron, a kisvizek ősszel s télen jelentkeznek. A Maros max. árvize 1913-ban 700m<sup>3</sup>, átlagos árvize 300–400 m<sup>3</sup>, kisvize 30m<sup>3</sup> alá is leesik.”

A Vízrajzi Intézet által kiadott, az 1940-es évek tevékenységét összefoglaló, 1943-ban megjelent *Vízrajzi Évkönyv* összesen már – az erdélyi és kelet-magyarországi területeket is beleértve – 258 vízmércét tartott nyilván, ebből 29 a visszacsatolt részekről származott. Tóry 1940 decemberétől már a Vízrajzi Intézet igazgatója volt, s jelentős munkaként könyvelni el az erdélyi vízmércék törzskönyvesítését s az országos vízjelző szolgálat rendjébe való bekapcsolásukat. A *Vízrajzi Évkönyv*ben közölt adatok megegyeznek a nyugdíjas városi mérnök által közölt adatokkal. Ugyanakkor Tóry azt is megjegyzi, hogy az észlelések hiányosak (a füzetben a táviratozás elmaradását is megemlíti), s az elsősorban az erdélyi és a délvidéki megszállás hónapjainak méréseit érinti. A Vízrajzi Intézet a háború kezdeti időszakában nagy lendületről tett tanúbizonyságot: 1940-ben hozzá is kezdett a mederfelvételi munkálatokhoz a visszacsatolt területen. Először a Szamos folyó Csengertől Szamoscikóig terjedő szakaszának felvételei kezdődtek meg, amit a Maros folyó Nyárádtő–Déda szakaszának felmérése követett.

Tóry utolsó erdélyi feljegyzése a füzetben október 21-i dátumú, az ezt követő december 5-étől induló beszámolóik már a Vízrajzi Intézetben eltöltött időszakra

szolgálnak forrásul. Ugyanakkor itt találhatóak az Igazoló Bizottság elleni fellebbezés nyilatkozatainak piszkozatai is. Bár ez nem kapcsolódik szorosan a tárgyhoz, mégis érdemes elidőzni rajta, hiszen talán valamennyire magyarázatot adhat arra a körülményre is, hogy Töry másutt miért nem tüntette fel erdélyi kirendelését.

1945-ben a minisztériumok, közöttük a Földművelésügyi Minisztérium is igazoló bizottságot állított fel a háborús bűnök kiderítésére, s ez remek alkalom volt a magas beosztásból való eltávolításra is. Az idősebb mérnököket rendszerint nyugdíjazták. S bár a kérdések a jegyzőkönyv alapján elsősorban a németekkel való együttműködést célozták – így Törynek hivatalos németországi útjai miatt is (többek között a jégtörő hajók tanulmányozására kapott kiküldetéséért) felelnie kellett. Elítélni mégsem emiatt ítélték el, hanem mert nyilatkozatában nem tüntette fel, hogy tagja volt a Hungária Magyar Technikusok Egyesületének és a Magyar Mérnökök és Építészek Nemzeti Szövetségének. Töryt először állásvesztésre ítélték, majd a fellebbezést követően a népbíróság az ítéletet nyugdíjazásra mérsékelte, s csak később sikerült visszatérnie teljes állásához.

A most ismertetett füzet nem csak a tartalma miatt érték, hanem megléte okán is: a viszonylag kevésbé kutatott, korlátozott számú és nehezen hozzáférhető forrással rendelkező észak-erdélyi katonai igazgatás időszakáról szerzett eddigi ismereteket árnyalja.

### ***Források és szakirodalom***

#### *Levéltári forrás*

Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár XIV. 4. Töry Kálmán iratai

#### *Szakirodalom*

*A csonkamagyarországi ármentesítő és lecsapoló társulatok munkálatai és azok közgazdasági jelentősége*, szerk. KENESSEY Béla, Budapest, 1931.

*A kulturmérnöki intézmény hat évtizede 1879–1929*, szerk. TRUMMER Árpád–LÁSZLÓFFY Woldemár, Budapest, 1940.

BOGÁRDI János, *Töry Kálmán [1891–1975]*, Vízügyi közlemények, 1975/2, 233–236.

BOGDÁNFY Ödön, *A vízierő*, Budapest, 1914.

DÓKA Klára, *A kulturmérnöki hivatalok, 1879–1948*, Levéltári közlemények, 1980–1981/1–2, 233–256.

DÓKA Klára, *A vízügyi szolgálat szervezete és tevékenysége 1919–1985*, Budapest, 2001.

FEJÉR László, *Árvizek és belvizek szorításában. A vízkárelhárítás jogi szabályozásának fejlődése, különös tekintettel a védekezés szervezeti oldalára és gazdasági feltételeire*, Vízügyi történeti füzetek, Budapest, 1997.

KARAY Kálmán, *A katonai közigazgatásunk vázolata*, in *A mai magyar honvédelmi igazgatás: a 9. közigazgatási továbbképző tanf. előadásai*, szerk. MÁRTONFFY Károly, Budapest, 1943, 323–335.

KÁROLYI Judit, „A Duna szerelme”. *Töry Kálmán emlékére, halála 25. évfordulóján*, Hidrológiai tájékoztató, 2000/1, 12–13.

KENESSEY Béla, *A magyar vízimunkálatok története 1867–1927*, Budapest, 1929.

KISS József Mihály, *A Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltárban lévő, az erdélyi táj változásaira vonatkozó források*, in *A táj változásai a Kárpát-medencében. Az erdélyi táj változásai*, szerk. FÜLEKY György, Gödöllő, 2008, 5–9.

KOLUMBÁN Zsolt, *Balás Ernő (1875–1949)*, Acta siculica: a Székely Nemzeti Múzeum évkönyve, 2007, 497–514.

LÁSZLÓFFY Woldemár, *A Tisza: Vízi munkálatok és vízgazdálkodás a tiszai vízrendszerben*, Budapest, 1982.

*Levezényelt visszacsatolás: a magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben, 1940*, összeáll. SÁRÁNDI Tamás, Csíkszereda, 2016.

Mosonyi Emi, *a vízépítés professzora*, szerk. Árpási Zoltán, Budapest, 2006.

PÁL-ANTAL Sándor, *Marosvásárhely vízművesítése a 20. század elején*, in *Marosvásárhely történetéből*, 3, Marosvásárhely, 2013.

SEBESTYÉN Elemér-SZABÓ Péter, *Magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben és a Székelyföldön 1940 őszén*, Századok, 2008/6, 1383–1420.

*Vízrajzi Évkönyv 1940*, Budapest, 1943.

#### Internetes hivatkozások

ALFÖLDI László, „Vízügy” Trianonban. *A Kárpát-medence vizeinek természetföldrajzáról*, <http://www.historia.hu/userfiles/files/2010-0910/Alfoldi.pdf> (Utolsó letöltés: 2018. október 10.)

<http://leveltar.adatbank.transindex.ro/> (Utolsó letöltés: 2018. október 12.)

*Földművelési értesítő*, 1913 (1–52. szám)

[https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/FoldmivelesiErtesito\\_1913/?query=SZO%3D%28kov%C3%A1szna%20patak%29%20AND%20DATE%3D%281913--%29&pg=5](https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/FoldmivelesiErtesito_1913/?query=SZO%3D%28kov%C3%A1szna%20patak%29%20AND%20DATE%3D%281913--%29&pg=5) (Utolsó letöltés: 2018. október 12.)

*Földművelési értesítő*, 1941 (1–24. szám)

[https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/FoldmivelesiErtesito\\_1941/?query=SZO%3D%28kov%C3%A1szna%20patak%29%20AND%20DATE%3D%281913--%29&pg=8](https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/FoldmivelesiErtesito_1941/?query=SZO%3D%28kov%C3%A1szna%20patak%29%20AND%20DATE%3D%281913--%29&pg=8) (Utolsó letöltés: 2018. október 12.)

*Budapesti Közlöny*, 1941. június (124–145. szám)

[https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/BudapestiKozlony\\_1941\\_06/?query=SZO%3D%28kov%C3%A1szna%20patak%29&pg=111](https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/BudapestiKozlony_1941_06/?query=SZO%3D%28kov%C3%A1szna%20patak%29&pg=111) (Utolsó letöltés: 2018. október 12.)



Vén Zoltán: *Bruegel Budapesten*